

**COVID-19 PANDEMİ SONRASI ŞİDDET İÇEREN DEVLET DIŞI AKTÖRLERİN
GELECEĞİ: LÜBNAN HİZBULLAH'I ÖRNEĞİ**

Çağdaş DUMAN ¹

ÖZET

Tüm dünyayı derinden etkileyen Covid-19 pandemi süreci gelinen noktada bir sağlık problemi olmanın ötesinde sonuçlar doğurdu. Sosyal, siyasi ve ekonomik pek çok alanı etkileyen bu sürecin paralelinde ulus devletlerin uluslararası sistemdeki rolü ve küreselleşme tartışmalarının daha görünür hale geldi. Bu tartışmaların sonucunda vekâlet savaşlarının metodolojisi ve buna bağlı olarak şiddet içeren devlet dışı aktörlerin durumu gerek dünya gerekse Ortadoğu siyasetini algılamamız için oldukça önemlidir. Pandemi sonrası süreçte vekâlet savaşlarında olması beklenen gelişmeler ve bu gelişmelerin şiddet içeren devlet dışı aktörlere etkisi çalışmanın ana konusudur. Çalışmada Ortadoğu'daki şiddet içeren devlet dışı aktörlerin geleceği ile ilgili bir perspektif çizilerek bölge siyasetini önümüzdeki süreçte bekleyen gelişmelere ışık tutulması amaçlandı. Güncel gelişmelerin ve kavramsal literatürün harmanlanması sonucu oluşturulan çalışmanın sonucunda Ortadoğu'da faaliyet gösteren şiddet içeren devlet dışı aktörlerin önümüzdeki süreçte teknolojik gelişmelere paralel olarak varlıklarını devam ettirmede ciddi sorunlar yaşayacakları sonucuna varıldı. Aynı zamanda siyasi bir motivasyonu olan bu aktörlerin silahsızlanma sürecinde karşılaşılabilecekleri zorluklar değerlendirildi. Bu çerçevede bölgedeki şiddet içeren devlet dışı aktörlerin en köklüsü olan Hizbullah ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Vekâlet Savaşları, Şiddet İçeren Devlet Dışı Aktörler, İran, Hizbullah

**THE FUTURE OF VIOLENT NON-STATE ACTORS IN POST CORONA ERA:
A CASE OF LEBANON HEZBULLAH**

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic process, which deeply affected the whole world, resulted in consequences beyond being a health problem. In parallel with this process affecting many social, political and economic fields, the role of nation states in the international system and globalization debates became more visible. As a result of these discussions, the methodology of proxy wars and the situation of violent non-state actors are very important for our perception of both world and Middle East politics. The expected developments in proxy wars in the post-pandemic period and the effects of these developments on violent non-state actors are the main subject of the study. The aim of the study is to draw a perspective on the future of non-state actors in the Middle East, and to shed light on the developments awaiting regional politics in the coming period. As a result of the study, which was created as a result of the blending of current developments and conceptual literature, it was concluded that

¹ Doktorant, Ege Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, cagdasduman369@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0003-3512-3070

*Yazar(lar) herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

violent non-state actors operating in the Middle East would have serious problems in maintaining their existence in parallel with technological developments in the coming period. The difficulties that these actors, who also have a political motivation, may face during the disarmament process were evaluated. In this framework, Hezbollah, the most rooted non-state actor in the region, was discussed.

Keywords: Covid-19, Proxy War, Violent Non State Actors, Iran, Hezbollah

GİRİŞ

İlk olarak 2019 yılında Çin'in Wuhan şehrinde ortaya çıkan hastalık, kısa zamanda tüm dünyaya COVID-19 pandemisine yol açtı (World Health Organization, 2020). Bu süreçte Dünya Sağlık Örgütü'nün rakamlarına göre tüm dünyada 1 milyonun üzerinde insan hayatını kaybetti, 33 milyonun üzerinde insan ise virüse yakalandı (World Health Organization Coronavirus Disease Dashboard, 2020). Geleneksel noktada pandemi süreci bir sağlık vakası olmaktan çıkarak küresel çapta sosyal, ekonomik ve siyasal sonuçları olan bir noktaya geldi. Pandeminin küresel etkileri ile beraber uluslararası ilişkilerin en önemli aktörü olan ulus-devletlerin geleceği ve küreselleşme sorgulanmaya başlandı. Ayrıca mevcut aktörleri değişim sürecine zorlayan ve yeni aktörlere zemin hazırlayan bir ortamla karşı karşıya kalındı. Uluslararası ilişkiler kavramlarının revize edildiği bir zaman diliminde vekâlet savaşları ve şiddet içeren devlet dışı aktör kavramları da bu sürecin bir parçasıdır.

Covid-19 pandemisinden en fazla etkilenen ülkeler merkezi otoriteleri zayıf olan Ortadoğu ülkeleri oldu. Bu kapsamda bölgede faaliyet gösteren şiddet içeren devlet dışı aktörler yerel bazda daha görünür hale geldiler. Fakat bu aktörler pandemi sürecinde vekâlet savaşları çerçevesinde kendilerini destekleyen sponsor devletlerden elde ettikleri desteği eskisi kadar alamadı. 21. Yüzyıl dijital dünya düzeninin inşasında hızlandırıcı bir rol oynayan pandemi süreci sonrası konjonktürde bu aktörlerin pozisyonu küresel aktörlerin bölge politikalarından yerel siyasete kadar pek çok konunun tekrar ele alınmasını kaçınılmaz hale getirdi. Uluslararası ilişkilerin her alanında hızlanan bu dönüşüm süreci şiddet içeren devlet dışı aktörlerin geleceği ve vekâlet savaşlarını da kapsamaktadır.

1. VEKÂLET SAVAŞLARI VE ŞİDDET İÇEREN DEVLET DIŞI AKTÖRLER

Vekâlet Savaşları kavramı, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde oluşan çift kutuplu dünya düzeninin bir sonucudur. ABD ve SSCB'nin başat aktör olduğu bu dönemde tarafların olası bir nükleer savaşın yıkıcı sonuçlarından çekinmeleri sebebiyle vekâlet savaşına yönelerek daha az maliyetli bir yolu tercih etti. Bu çerçevede vekâlet savaşını herhangi bir sıcak çatışmaya doğrudan müdahale etmeyen, ancak stratejik çıkarları sebebiyle denklem dışı kalmak istemeyen üçüncü tarafların çeşitli aktörler üzerinden yürüttükleri endirekt müdahaleler şeklinde tanımlandı (Mumford, 2013:11). Yine Karl Deutsch vekâlet savaşlarını iki harici kuvvetin üçüncü bir ülkede söz konusu ülkenin yerel aktörlerinden yararlanarak kendi stratejik çıkarları doğrultusunda icra ettikleri uluslararası bir çatışma şeklinde tanımladı (Deutsch, 1980:102).

Soğuk Savaş sürecinde Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği'ne karşı uyguladığı çevreleme politikası çerçevesinde Sovyetler Birliği'nin yakın çevresinde bulunan antikomünist yapıları destekledi. Pehlevi Hanedanlığının yönetimi altındaki İran'a yerel Nixon Doktrini aracılığıyla yardım ederken Afganistan'ın Sovyet müdahalesine maruz kalmasından sonra Afgan mücahitlere destek sağlayarak vekâlet savaşlarında taraf oldu. Yine Angola'da 1970'li yılların ortalarında patlak veren iç savaş süper güçlerin müdahalesiyle bir vekâlet savaşına dönüştü (Berman & Lake, 2019:2). Vietnam Savaşı, Küba Krizi, Arap-İsrail Savaşları, Bosna, Irak, Çeçenya Krizleri ve Lübnan İç Savaşı Soğuk Savaş sürecinde Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasındaki

küresel mücadele çerçevesinde gerçekleşen diğer vekâlet savaşları olarak karşımıza çıkmaktadır (Babacan, 2020:55).

Soğuk Savaş sonrası dönemde ise vekâlet savaşları daha çok Ortadoğu coğrafyasında yoğunluk gösterdi. Amerika Birleşik Devletleri ve çok uluslu kuvvetlerin 19 Mart 2003 tarihinde Irak'a askeri müdahalesinin ardından ülkedeki istikrarsızlık bölgesel ve küresel güçlerin yerel aktörleri çıkarları doğrultusunda kullanmasına uygun bir zemin oluşturdu. Bu tablo Soğuk Savaş sonrası süreçte Ortadoğu coğrafyasında yürütülen ilk vekâlet savaşı olarak karşımıza çıkmaktadır (Özhan, 2010). Irak'taki mevcut durum 18 Aralık 2010 tarihinde Tunuslu seyyar satıcı Bouazizi'nin kendisini yakmasıyla başlayan(Kutbay & Buzkıran, 2013:148) ve bölgedeki pek çok merkezi otoritenin yıkılmasıyla sonuçlanan Arap Baharı ile birlikte Ortadoğu'nun pek çok ülkesine yayılarak bölgesel ve küresel aktörlerin vekâlet savaşlarına zemin hazırladı.

Küresel ve bölgesel güçlerin vekâlet savaşlarında kullandıkları en önemli enstrüman ise şiddet içeren devlet dışı aktörlerdir. Krause ve Milliken, bu aktörleri; kurumsal bir yapıya sahip, organizasyon yapısı ve şiddet aksiyonlarını yürütebilme kapasitesi olan devlet dışı unsurlar olarak tanımladı (Krause & Milliken, 2009:202). Chaudhry'nin bir başka tanımına göre ise şiddet içeren devlet dışı aktörler, uluslararası ilişkilere iştirak eden, herhangi bir devlet kurumuna bağlı olmamakla birlikte devlet aygıtını etkileme gücüne sahip olan örgütlerdir (Chaudhry, 2013:163). Yine Claude Bruderlein, şiddet içeren devlet dışı aktörleri tanımlarken üç temel kriteri esas alır. İlk olarak bu tarz silahlı yapıların içerisinde bir emir komuta zinciri söz konusudur. İkinci olarak şiddeti politik amaçlarına ulaşmak için kullanırlar. Üçüncü özellik ise söz konusu aktör devlet denetimi ve kontrolünden bağımsızdır (Bruderlein, 2000:8). Bu özellikleri itibariyle doğaları gereği bölgesel ve küresel güçler tarafından vekâlet savaşlarında kullanılmak üzere elverişli enstrümanlardır.

2. VEKÂLET SAVAŞLARINDA YENİ BİR AKTÖR OLARAK TERMİNATÖRLER

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber yaşanan sistematik dönüşüm savaşlar ve çatışmaların niteliksel ve niceliksel sonuçlarında da etkisini gösterdi (Eker, 2015:31-66). Bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sonucunda vekâlet savaşlarındaki vekil-müvekkil ilişkileri artık saklanamaz hale geldi. Daha önce küresel ve bölgesel aktörlerin yerel aktörlere olan desteği üstü kapalı olarak yapılırken gelinen noktada bu destekleri gizlemek mümkün değildir. Nitekim "Ukrayna Krizi" sırasında yaşanan gelişmeler bu konuda vekil aktörlere destek veren devletlerin çok kolay bir şekilde ifşa olabildiklerini gözler önüne serdi. Bölgeye yaptığı müdahale ile uluslararası toplumun olumsuz aksiyonları üzerine toplayan Rusya'nın Doğu Ukrayna'ya desteği Kuzey Atlantik İttifakı (NATO)'nın uydu sistemleri ile deşifre edildi (Oğuz & Karabulut, 2018:81).

21. Yüzyıl dijital dünya düzenindeki teknolojik gelişmeler pandemi ile birlikte daha fazla uygulama alanı buldu. Pandemi sürecinde görünürlüğü artan pek çok enstrümana baktığımızda yaklaşık 30 yıl önce bu enstrümanlarla ilgili çeşitli ipuçlarını görmekteyiz. Örneğin kripto para olarak gündemimize oturan Bitcoin, 1988 yılında dünyaca ünlü Economist dergisinin kapağında karşımıza çıktı (Utley, 2018). Yine bu süreçte sıkça bahsedilen robotlar Sylvester Stallone'nin başrol oynadığı 1985 yapımı Rock-IV filminde boy gösterdi (CHIP Online, 2020). Vekâlet savaşları ile ilgili ise yine aynı yıllarda vizyona giren, Arnold Schwarzenegger'in başrol oynadığı Terminatör filmi bize fikir vermektedir (CHIP Online, 2019). Rusya'nın askeri araştırma merkezinden çıkan bir rapor, Kremlin'in yakında savaşta insanların yerini alabilecek Terminatör benzeri robot askerlerden oluşan birliklerin olacağını öne sürdü. İleri Araştırmalar Vakfı (Advanced Research Foundation)'nın müdür yardımcısı Vitaly Davydov 21 Nisan 2020 tarihinde Rus haber ajansı Russian Agency of International Information Novosti (RIA Novosti)'ye "Yaşayan savaşçıların yerini yavaş yavaş insanlardan daha hızlı, daha doğru ve daha seçici davranabilen robotik kardeşleri alacak." şeklinde demeç verdi (Linder, 2020).

Bu robotların başında Rus ordusunun envanterinde olan ve Rusya adına Suriye’de fiili olarak savaşan Uran-9 gelmektedir. Rusya İleri Araştırma Fonu ve Rusya Savunma Bakanlığı’nın ortak çalışmalarının bir ürünü olan Rus “Terminatör”ü Uron-9’un insansız hava araçları ve Özel Kuvvetler ile birlikte çalışabilirliğinin incelenmesi için testler devam etmektedir (Suci, 2020). Yine Amerika Birleşik Devletleri’nin MegaBots şirketi tarafından üretilen “Eagle Prime” Amerika Birleşik Devletleri savunma sanayinin bu alandaki en dikkat çeken savaş robotu olma özelliğini taşımaktadır (Wehner, 2017). Bu savaş robotlarına Asya’dan iki ülke meydan okumaktadır. Japon firması Suidobashi’nin Kuratas isimli robotu ve Çin robot şirketi Greatmetal’in ürettiği “Monkey King” savaş robotu bu alanda ön plana çıkan iki önemli artı değerdir. Bu savaş robotları 3G ağına sahip herhangi bir cihaz kullanılarak dışarıdan kontrol edilebilen “Master-Slave Sistemi” kullanılarak çalıştırılmaktadır. Akıllı telefonlar veya tabletlerle uzaktan kontrol edilebilmektedir (Liberatore, 2017). Bu ve benzeri aktörlerin hızla gelişen teknoloji ile birlikte önümüzdeki süreçte şiddet içeren devlet dışı aktörlere alternatif oluşturabilme potansiyelleri mevcuttur. İnsanların yapabileceği pek çok özelliği daha kusursuz yapabilen robotların güvenlik sahasında her geçen gün daha fazla istihdam edilmesi bu durumu destekler niteliktedir. Silah taşıyan, araba kullanan, ağırlık kaldırabilen ve hatta aktif bir sosyal medya kullanıcısı olan Rus yapımı robot Fedor bu alandaki örneklerden sadece bir tanesidir(BBC News, 2019).

3. İRAN’IN VEKÂLET SAVAŞLARINDAKİ ROLÜ

Ortadoğu’daki vekâlet savaşlarının en büyük hamisi olarak kuşkusuz İran karşımıza çıkmaktadır. İran ayrıca Covid-19 pandemisinden tüm dünyada en fazla etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. Ülkedeki Covid-19 nedeni can kayıpları resmi rakamlara göre 30.000’e, vaka sayısı ise 500.000’e yaklaştı. İran Koronayla Mücadele Kurulu Bilim Komitesi Üyesi Dr. Mesud Muradi, Covid-19 vakalarındaki yükseliş sebebiyle hastanelerde yer kalmadığını açıkladı (TRT Haber, 2020). Ayrıca Meclis sözcüsü Ali Larijani (Güler, 2020), Başkan Yardımcısı Masoumeh Ebtekar (Daily Sabah, 2020), Sağlık Bakan Yardımcısı İraj Harirchi (Dursun, 2020) ve İran Parlamentosu Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu Başkanı Mojtaba Zonnour (Duz, 2020) gibi üst düzey devlet yetkililerinin virüse yakalanması İran’ın pandemi sürecindeki devlet imajını olumsuz etkiledi.

Pandemi sürecinin İran ekonomisine faturası ağır oldu. Düşen petrol fiyatları ekonomisini önemli ölçüde petrol ihracatı ile döndüren İran’ı zor durumda bıraktı. Sınırların kapatıldığı ve üretimin durduğu pandemi sürecinde İran, ihtiyacı olan kaynağı bulamadı. Hali hazırda Amerika Birleşik Devletleri’nin uyguladığı ambargolarla mücadele eden İran’ın dış ticaretinde en büyük payı Euro Bölgesi ve başta Çin olmak üzere Asya coğrafyasındaki ülkeler almaktadır. Pandemi sürecinde İran, bu ticareten elde ettiği geliri ikame edemedi. Uluslararası Para Fonu (IMF), İran’ın gayri safi yurtiçi hasılasının 2020 yılı sonunda %6 azalacağını öngörmektedir.(World Economic Outlook, 2020) Yine raporlara göre İran, pandeminin ülke ekonomisindeki etkisini azaltmak için yaklaşık 1000 trilyon İran Riyali yani yaklaşık 24 milyar dolar ayırdı (Tehran Times, 2020).

Pandemi sürecinin İran’da etkisi hissettirmesinden kısa süre önce İran’ın bölgesel etkisini önemli ölçüde kırarak iki önemli suikast gerçekleşti. İran adına Orta Doğu’da yürüttüğü çalışmalar ile adından söz ettiren ve direk olarak dini lider Ali Hamaney’in komutasındaki Devrim Muhafızları Ordusu’nun Kudüs Gücü Komutanı görevine getirilen Kasım Süleymani 3 Ocak 2020’de Irak’ın başkenti Bağdat’ta ABD Başkanı Donald Trump’ın yönlendirmesiyle gerçekleşen silahlı saldırıda öldürüldü (Chulov & Borger, 2018). Kasım Süleymani, özellikle 1997’de Kudüs Gücü’nün komutasını devraldıktan sonra Ortadoğu’da ciddi bir etki ağı kurdu. Başta Irak olmak üzere, Lübnan ve Yemen’de Şii temelli silahlı örgütlerin hamiliğini üstlendi. Süleymani’nin Ortadoğu’daki etkisi Şii’lerle sınırlı kalmadı. Irak’taki Sünniler ve Kürtler ile derin ilişkiler kurdu (Naci, 2020). Irak’ta Haşdi Şabi, Lübnan’da Hizbullah, Yemen’de Husiler ile İran’ın koordinasyonunu sağlayan Süleymani, bununla da

yetinmeyerek Filistin kökenli Hamas ve İslami Cihad gibi örgütlerle de yakın temas sağladı (Hacohen, 2020).

Irak ve Suriye iç savaşlarında kritik roller oynayan Kasım Süleymani İran'ın konvansiyonel olmayan savaş anlayışının gelişmesinde öncülük etti ve vekâlet savaşlarında İran'ın Ortadoğu'daki oyun kurucusu oldu. Süleymani sonrası süreçte İran'ın Ortadoğu'daki şiddet içeren devlet dışı aktörler üzerinde eski otoritesini sağlaması mümkün gözükmemekte. Nitekim şiddet içeren devlet dışı aktörler üzerinde bir çatı işlevi gören Kasım Süleymani'nin öldürülmesi sonucunda bu aktörler içinde çözümler başladı. Irak'ın en büyük şiddet içeren devlet dışı aktörü konumundaki Haşdi Şabi bünyesindeki Haşdi Merceiyye ana gövdeden ayrılma kararı aldı. Bu ayrılık Haşdi Şabi içerisinde Velayet'i Fakih doktrinini benimseyen İran yanlısı Şii gruplar ile Arap ve Irak milliyetçisi Şii gruplar arasındaki bölünmenin işareti olarak algılandı (En-Neşmi, 2020). Süleymani'nin ölümü ile beraber vekâlet savaşlarında bir dönem sona erdi.

Kasım Süleymani suikasti ile beraber İran'ın bölgesel politikalarına olumsuz etkileyecek bir diğer suikast ise 14 Kasım 2019 tarihinde İran'ın "dahi çocuğu" Mesut Mevlevi suikastidir. İran istihbarat servisinin eski mensubu olduğu öne sürülen Mevlevi, bazı iddialara göre istihbarat servisinde halen çalışıyordu. Arizona Üniversitesi'nde yapay zekâ doktorası yapan Mesut Mevlevi, "yapay zekâ biliminin babası" unvanı ile İran Radyo ve Televizyonu'na bağlı kanallara pek çok defa katılım gösterdi (Independent Türkçe, 2020). 2006 yılında İran Askeri istihbaratı tarafından kullanılacak olan robot kuşları tasarladı. 2007 yılında Central Intelligence Agency (CIA)'nin talebi üzerinde İsrail ve Hollanda istihbarat servisleri tarafından geliştirilen Stuxnet bilgisayar virüsü aracılığıyla gerçekleştirildiği iddia edilen İran'ın uranyum zenginleştirme tesislerine yönelik siber saldırıya cevap olarak İran bir siber güvenlik karargâhı kurdu ve başına Mesut Mevlevi'yi getirdi. Yapay zekâ kullanımıyla ses tanıma sistemleri, yeni nesil mayın temizleme robotları ve insansız helikopterler Mevlevi'nin icraatlarının sadece bir bölümü (Yetkin, 2020). Yeni nesil vekâlet savaşlarının robotlar ve insansız savaş silahları ile gerçekleşeceği göz önüne alındığında Mevlevi suikasti pandemi sonrası vekâlet savaşları için İran açısından son derece önemli bir kayıptır.

4. VEKÂLET SAVAŞLARININ GÖLGESİNDE LÜBNAN VE HİZBULLAH

Pandemi sürecinin beraberinde getirdiği sosyo-ekonomik çöküntü ile beraber İran'ı derinden etkileyen bu iki suikastin önümüzdeki süreçte Ortadoğu'daki denkleme ciddi anlamda değiştirmesi muhtemeldir. Bu durumu fırsat bilen ABD ve İsrail başta olmak üzere Batılı güçler İran ile yaptıkları hesaplaşmayı Doğu Akdeniz'deki gelişmelere de paralel olarak Akdeniz kıyılarına kaydırması söz konusudur. İşte bu tabloda Lübnan çok ciddi bir stratejik öneme sahiptir. İran'ın Lübnan'da elinin zayıflaması durumunda Suriye'deki konumu olumsuz etkilenir ve buna paralel olarak Irak'taki etkisi önemli ölçüde azalır. Bu nedenle ABD ve İsrail'in İran'ın Ortadoğu'daki hareket alanını daraltmak için Hizbullah'ı etkisizleştirmeyi daha öncelikli hedef olarak belirlemesi kuvvetle muhtemeldir (Sindi, 2020).

İran'ın ideolojik, siyasi ve askeri bağlarına ek olarak Lübnan Hizbullah'ına yılda 200-700 milyon dolar maddi yardım yaptığı iddia edilmektedir (Clarke & Tabatabai, 2019). İran'ın pandemiden en fazla etkilenen ülkelerden birisi olduğu göz önüne alındığında önümüzdeki süreçte bu yardımın akıbeti oldukça belirsizdir. Buna ilaveten 2020 sonunda Lübnan, Venezuela ve Çad'ın ardından ekonomisinde en fazla daralmanın öngörüldüğü üçüncü ülke. Ayrıca Uluslararası Para Fonu (IMF), gayri safi yurtiçi hasılasına oranla en çok borcu olan ülke konumunda bulunan Lübnan için bu yıl %12 civarında ekonomik daralma öngörüyor (Mroue, 2020). Lübnan geçtiğimiz yılın ekim ayında What's up uygulaması kullanımına getirilen ek verginin sonucunda halktaki genel memnuniyetsizlik ve ekonomik kaygıların sokağa taşması sonucu mevcut hükümet istifa etmek zorunda kaldı (BBC News, 2020).

Mevcut ekonomik duruma ilaveten 20 Aralık 2019 tarihinde ABD Başkanı Donald Trump tarafından imzalanan “Sezar Yasası” bölge açısından önemlidir. Lübnan’daki siyasi istikrarsızlık ve ekonomik buhranın üzerine ABD’nin yapmış olduğu hamlenin ekonomik açıdan birtakım sonuçları olacaktır. Yasada kısaca Suriye hükümetine destek veren şahıs, şirket ve devletlere ekonomik yaptırım uygulanmasını içeriyor. Hizbullah’ın Esad rejimine verdiği destek sebebiyle bu yasa Lübnan’ı da yakından ilgilendiriyor. İki ülke arasında bulunan yaklaşık 120 yasadışı geçiş noktasında dönen sermayenin Hizbullah’a gittiği düşünülüyor. Bu nedenle sınırın kontrolünün Lübnan ordusuna bırakılması isteniyor. Ayrıca bu yasadaki en fazla etkilenecek ülkelerin Rusya ve İran olmasının Hizbullah’ın bölgedeki konumunu olumsuz etkileyecektir (Cinal, 2020:9).

İran’dan gelecek kaynakların belirsizliği ve Sezar yasası ile kaynak sıkıntısı çeken Hizbullah ekonomik açıdan bir varoluş mücadelesi vermektedir. Hizbullah, bu kaynakları ikame etmek için başka arayışlara girdi ve bu doğrultuda 24 Ocak 2020’de iş başına gelen ve destek verdiği Hasan Diab başkanlığındaki kabine (Voltaire İletişim Ağı, 2020) aracılığıyla Lübnan Merkez Bankası üzerinde kontrol sağlamaya çalıştı. Döviz bürolarının oluşturduğu paralel ekonomiyi destekleyen Hizbullah ile bankacılık sektörünü destekleyen Lübnan Merkez Bankası yöneticisi Riad Salameh karşı karşıya geldi. Kazanan taraf Lübnan’ın sabit para birimi ve finansal sistemi üzerinde tam kontrol sahibi olacaktı. Her iki taraf ülkedeki ekonomik sorunların nedeni olarak birbirini suçladı. Telekom sektörü ise Hizbullah için bir başka kazanç kapısı oldu. Hasan Diab hükümetinde Telekomünikasyon Bakanlığı’nı elinde bulunduran Hizbullah, sektörün yönetimini doğrudan bakanlığın denetimine aldı. Bu sektörden elde edilen net gelirin yaklaşık 1 milyar dolar olduğu tahmin ediliyor (Ghaddar, 2020).

Hizbullah bunca olumsuz koşula rağmen pandemi sürecinde sağlık alanında ciddi faaliyetler gösterdi. 2005 yılından bu yana Sağlık Bakanlığı’nı elinde bulunduran Hizbullah, devlet hastanelerinin yanı sıra kendi bünyesindeki sağlık kuruluşlarıyla da Lübnan’da faaliyet yürüttü. Hizbullah, Koronavirüs ile mücadelenin bir parçası olarak sağlık görevlilerinden oluşan 25.000 kişilik bir ekibi harekete geçirdi. Ayrıca Beyrut’taki hastanelerini Koronavirüs tedavileri için tahsis etti ve âtil vaziyetteki dört hastaneyi işler hale getirerek hizmete sundu. Hizbullah’ın Koronavirüs ile mücadeledeki çalışmaları bunlarla da sınırlı kalmadı. Lübnan’da yaklaşık 32 tıp merkezi hazırladı ve üç sahra hastanesi için çalışmalara başladı. Karantina için kullanılmak üzere oteller tahsis edildi. Hizbullah’ın Yürütme Konseyi Başkanı Sayyed Hashem Safieddine, Hizbullah’ın resmi yayın organı Al-Manar TV’de yaptığı açıklamalarda amaçlarının hükümetin yerini doldurmak değil, hükümete yardımcı olmak olduğunu belirtti ve devlet hastanelerinin gönüllü sağlık ve bakım ekipleri ile destekleneceğini açıkladı (The Jerusalem Post, 2020).

Hizbullah’ın pandemi süreci boyunca yapmış olduğu bu çalışmalar Lübnan’ın ötesinde de ses getirdi. İsrail İstihbarat Servisi MOSSAD’a yakınlığı ile bilinen Debka internet sitesinin (Haber Türk, 2006) haberine göre Hizbullah’ın Beyrut’taki gizli tesisi Covid-19’a yakalanan üst düzey İranlı yetkililerin bakımını üstlendi. Hizbullah’ın Beyrut’un güneyindeki Al-Rasool Al-Aatham Üniversitesi Hastanesi Covid-19 bulaşmış üst düzey yetkilileri tedavi etmek için gizli bir tesise dönüştürüldü. Tesisin katı Şii İslami ilkelere uygun olarak işletildiği iddia ediliyor. Ülke içerisindeki yüksek rütbeli hastaları ülke dışındaki gizli bir tesise nakletmek, İran rejiminin gerçek vakaları ve ölü sayısını örtbas etme çabalarının bir sonucu. Bu tesise nakledilen İranlı hastaların tam sayısı bilinmemekle birlikte İran rejimi yüksek rütbeli yetkilileri ancak ölümden sonra kamuoyuna açıklıyor (Debka File, 2020).

Geçtiğimiz yılın ekim ayında başlayan What’s up protestoları ve hemen akabinde girilen pandemi sürecinden sonra 4 Ağustos 2020 tarihinde Beyrut Limanı’nda gerçekleşen patlama ile Lübnan tekrardan dünya gündemine oturdu. Gürcistan’dan Mozambik’e giderken yaşadığı teknik sorunlar nedeniyle 2013 yılında Beyrut Limanı’na yanaşan kargo gemisinin içindeki 3 bin ton yüksek yoğunluklu amonyum nitratın patlaması sorucu oluşan hadisede video analizlerine dayanılarak Sheffield

Üniversitesi'nden uzmanlar patlamanın 1.500 ton TNT'ye eşit olduğunu ve bunun 1945 yılında Hiroşima'daki nükleer patlamanın şiddetinin onda birine tekabül ettiğini belirtti. Beyrut Valisi Marwan Abboud, 200'den fazla insanın hayatını kaybettiği, 300.000 kadar insanın geçici olarak evsiz bırakıldığını ve toplu kayıpların 10-15 milyar dolara (8-11 milyar sterlin) ulaşabileceğini söyledi (BBC News, 2020).

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın 2018 yılında yayınladığı rapora göre Beyrut Limanı gösterdiği performans itibarıyla dünya genelindeki 171 liman içinde 38. sırada yer aldı. Sitedeki bilgilerde Beyrut Limanı'nın 2005 yılındaki toplam getirisi 89 milyon dolarken 2017 yılında 313 milyon dolara çıktı. Beyrut Limanı'ndan Lübnan merkezi hükümetinin geliri ise 2005'te 14 milyon dolar civarında iken 2017'de 124 milyon dolara yükseldi (Sputnik Türkiye, 2020). Beyrut Limanı'nın Lübnan ekonomisinin şah damarı olması ve Hizbullah'ın liman üzerindeki kontrolü gözleri bir kez daha Hizbullah'a çevirdi. Patlama sonrası Hizbullah destekli Hassan Diab hükümeti gelen tepkiler üzerine istifa etti (DW Türkçe, 2020).

Hükümetin istifasından sonra gösteriler ve Lübnan'ın problemleri tüm hızıyla devam etti. Hizbullah, tek başına protestocuların istedikleri temel devlet hizmetlerini sunma kapasitesine sahip değil. Nasrallah ve Lübnan'ın eski siyasi elitleri şimdi tepkileri sokaklara dökülen yeni Lübnan ile karşı karşıya (Harary & Petzinger, 2020). Hizbullah ve destekçileri protestoların bastırılmasında güç kullanarak devlet güçlerinin yanında yer aldı. ABD hükümeti ekonomik yaptırımlar yoluyla Hizbullah üzerindeki baskıyı yoğunlaştırarak örgütün mali yapısını zayıflatsa da bu durum Hizbullah'ın siyasi duruşunu zayıflatmaya yetmiyor (Cohen, 2020). 2018 yılında yapılan en son seçimde Hizbullah %16,83 oyla sandıktan birinci parti olarak çıktı (Chulov, 2020). Hizbullah hala Lübnan'da güçlü bir tabana sahip ve ülkenin en önemli siyasi aktörlerinden bir tanesi. Bu durumun en somut göstergesi Fransa Cumhurbaşkanı Macron'un Lübnan ziyareti esnasında Hizbullah'ın parlamento grup lideri Muhammed Raad ile gerçekleştirdiği görüşme. Basına sızan bilgilerde Macron'un Hizbullah'ın silah bırakması için siyasi kanat liderine çağrı yaptığı iddia ediliyor (Özcan, 2020). Yine Macron'un ziyaretinden kısa bir süre sonra ABD Yakınoğu işlerinden sorumlu müsteşarı David Schenker Lübnan'a yaptığı ziyaret sırasında Hizbullah'a hitaben "Demokrasilerde mermi ve oy pusulası arasında seçim yapmak zorundasınız. İkisine birden sahip olamazsınız. Siyasi partilerin milis güçleri olamaz" söylemiyle Hizbullah'a çağrıda bulundu (Kossaify, 2020).

Hizbullah'ın silah bırakmasına yönelik oluşan uluslararası kamuoyuna rağmen örgütün silah bırakmasının önünde bir takım mahallî engeller söz konusu. Bunların başında Hizbullah'ın örgüt yapısı gelmektedir. Hizbullah'ın siyasi kanadı ile askeri kanadı arasında net bir ayırım yapmak mümkün değildir. Hareketin çekirdeğini oluşturan 200 kişilik Merkez Konsey tamamen şeffaflıktan uzak bir yer altı örgütlenmesini andırmaktadır (Chehabi, 2006:244). Bu konsey üç yılda bir örgütün en yüksek icra organı olan Şura Konseyi'ni seçme yetkisine sahiptir (Bar, 2006:14). Şura seçildikten sonra şura kendi içinde genel sekreter, genel sekreter yardımcısı ve 5 konsey başkanını seçer (South Front, 2017). Bu beş konseyden birisi olan Parlamento konseyi yani Hizbullah'ın "siyasi ayağı" diğer konseyler gibi doğrudan genel sekretere yani Hizbullah lideri Hasan Nasrallah'a bağlıdır. Bu örgütsel yapılanma modeli Hizbullah'ın silahsızlanmasının önündeki en büyük engeldir.

Hizbullah'ın silah bırakmasındaki bir diğer büyük engel ise örgütün askeri yapısıdır. Askeri Konsey çatısı altında faaliyet gösteren İslami Direniş, Güvenlik ve Dış Operasyonlar olmak üzere 3 birimi bünyesinde barındırmaktadır (Levitt, 2015:13). Yıllardır süregelen bir gayri nizami harbin sonucu olan askeri kanadın yapısı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Suriye iç savaşına doğrudan müdahil olan Hizbullah'ın Suriye'de 4.000 il 5.000 arası silahlı personelinin olduğu tahmin edilmektedir (Levitt, 2014). Her ne kadar örgüt Suriye iç savaşında kayıplar verse de örgütün ana gövdesi Lübnan'da varlığını devam ettirmektedir. Tam sayısı bilinmemekle birlikte örgütün yaklaşık 40-50.000 civarında silahlı

militanının olduğu tahmin edilmektedir (Harel & Cohen, 2016). Geçmişte Avrupa'dan Güney Amerika ülkelerine kadar çok geniş bir coğrafyada operasyon kabiliyeti olan bu birimin silah bırakılması halinde nasıl istihdam edileceği ve topluma nasıl kazandırılacağı sorununa henüz net bir yanıt bulunamamıştır. Lübnan'ın içinde bulunduğu ekonomik durum göz önünde bulduğunda bu kitlenin akıbetine yönelik soru işaretleri devam etmektedir.

SONUÇ

Covid-19 Pandemisi nedeniyle “Korona Sonrası Düzen (Post-Corona Era)” e hazırlık yapan yeni uluslararası sistemde Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyasının alacağı şekil salgın gölgesinde dahi devam eden ve ne zaman biteceği kestirilemeyen Lübnan, Suriye, Irak, Yemen, Libya merkezli krizlere bağlıdır. Bu bölgede faaliyet gösteren şiddet içeren devlet dışı aktörler, özellikle kötü yönetilen alanlarda sosyal refah ve diğer faaliyetlere katılarak bir dereceye kadar meşruiyet aradı ve kısmen meşruiyetlerini artırdı. Bu gruplar pandemi sürecini faaliyet gösterdikleri alanlarda halk ile bir patronaj ilişkisi kurmak ve finansmanını genişletmek için uzun vadede bir fırsat olarak gördü. Merkezi hükümetlerin sağlık alanındaki yetersizliğini kısmen de olsa doldurabilen şiddet içeren devlet dışı aktörler kendi imajlarını halk nezdinde bir nebze de olsa iyileştirdi (Myers & Wallach, 2020).

Beyrut Limanı Çin'in “Bir Kuşak Bir Yol” projesi kapsamında dünya üzerinde çok stratejik bir konuma sahiptir. Bu çerçevede Pekin yönetimi patlamanın meydana geldiği Beyrut Limanı için yardım teklifinde bulundu. Uzmanlar, Pekin yönetiminin bu teklifini Çin'in bölgedeki etkinliğini bölge ülkelerini kendisine daha fazla borçlandırarak artırmak istediği şeklinde yorumluyor. (Deniz Haber Ajansı, 2020) Patlamadan sonra küresel aktörlerin Beyrut'un yeniden inşasında bu kadar hevesli olmaları boşuna değil. Beyrut'un yeniden yapılandırılmasıyla Körfez ülkelerine alternatif ikinci bir ticaret aksı yani bir nevi “Ortadoğu'nun Hong Kong'u” yaratma çabalarının önünde Hizbullah en büyük engel. Önümüzdeki süreçte Hizbullah'a yönelik silah bırakma çağrıları artarak devam edecek. Ancak Hizbullah'ın Kuzey İrlanda'nın Birleşik Krallık'tan ayrılmasını savunan İrlanda Kurtuluş Ordusu (IRA) ya da İspanya ve Fransa'nın bir bölümünü içine alan Bask Bölgesinin bağımsızlığını savunan Bask Yurdu ve Özgürlük Hareketi (ETA) gibi bir gecede silah bırakma kararı vererek silahlı mücadeleyi bırakmasını beklemek bölgenin gerçekleriyle uyumsuzdur.

21. yüzyıl dijital dünya düzeninde küresel sistem daha çok metropoller üzerinden şekillenmektedir. Bu çerçevede kurulmaya başlayan yapay zekânın etkili olduğu akıllı şehirler (Smart City) her geçen gün yaygınlaşmaktadır. 21. Yüzyıl dijital dünya düzenine uyumlu metropollerin doğası şiddet içeren devlet dışı aktörleri içinde barındırmasına izin vermemektedir. Beyrut'un statüsü bu bağlamda küresel aktörler tarafından önümüzdeki günlerde tartışmaya açılabilir. Beyrut'un yeniden yapılandırılması ile beraber öncelikle Hizbullah'ın Beyrut'tan çıkartılması ve kırsala çekilerek bir “jandarma teşkilatı” haline getirilmesi ilk aşamada yapılabilecek ihtimaller arasında olduğunu öngörmekteyim. Beyrut şehir merkezinden dışlanan Hizbullah'ın askeri kanat için ihtiyacı olan mühimmat ve finansal kaynağa erişimi sıkıntıya girecektir. Böylece hareket zamanla sınır ötesi operasyon yapma kabiliyetini kaybedebilir. Bu durum “direniş örgütü” iddiasındaki Hizbullah'ın bu iddiasının geçerliliğinin sorgulanmasıyla sonuçlanabilir. Ancak bu süreçler aşıldığında Hizbullah'ın tamamen silah bırakması gerçekçi bir iddia olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Hizbullah'ın silah bırakması dünyadaki diğer örneklerinde olduğunun aksine adım adım ilerleyecek bir süreç gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

BABACAN, M. (2020), Libya'daki Vekâlet Savaşlarının Saha Dengeleri Üzerindeki Etkileri ve Siyasi İstikrar Sorunu, *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 4(1), 51–74.

BAR, S. (2006), *Lebanese Hizbullah – Political, Ideological and Organizational Highlights*, National

Defense University Press.

- BEIRUT Explosion: What We Know So Far, (11 August 2020), BBC News, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-53668493>, Data Accessed: 27 October 2020.
- BERMAN, E. & LAKE, D.A. (Ed.). (2019), *Proxy Wars: Suppressing Violence Through Local Agents*, Cornell University Press.
- BRUDERLEIN, C. (2000), *The Role of Non-state Actors in Building Human Security*, Centre for Humanitarian Dialogue Geneva.
- BORGER, J. & CHULOV, M. (3 January 2020), *US Kills Iran General Qassem Suleimani in Strike Ordered By Trump*, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/03/baghdad-airport-iraq-attack-deaths-iran-us-tensions>, Data Accessed: 5 November 2020.
- CHAUDHRY, R. (2013), *Violent Non-State Actors: Contours, Challenges and Consequences*, CLAWS Journal.
- CHEHABI, H. (2006), *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years*. I.B.Tauris.
- CHULOV, M. (7 May 2018), *Hezbollah Makes Strong Showing in Lebanon Elections*, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2018/may/07/hezbollah-makes-strong-showing-lebanon-elections>, Data Accessed: 30 November 2020
- CİNAL, S. Ö. (Temmuz 2020), *Sezar Yasası ve Lübnan'da Büyüyen Kriz*, *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 127, https://orsam.org.tr//d_hbanaliz/sezar-yasasi-ve-lubnanda-buyuyen-kriz.pdf, Erişim Tarihi: 9 Kasım 2020.
- COHEN, D. (5 January 2020), *Ending Hezbollah's Stranglehold Over Lebanon*, The National Interest, <https://nationalinterest.org/feature/ending-hezbollahs-stranglehold-over-lebanon-110586>, Data Accessed: 20 November 2020.
- Çin, Gözünü Beyrut Limanı'na Çevirdi, (5 Ağustos 2020), Deniz Haber Ajansı, <https://www.denizhaber.net/cin-gozunu-beyrut-limanina-cevirdi-haber-96983.htm>, Erişim Tarihi: 2 Aralık 2020.
- DEUTSCH, K. (1980), *External Involvement in Internal Wars*. In H. Eckstein (Ed.), *Internal War: Problems and Approaches* (p. 339). Praeger.
- DURŞUN, A. (25 February 2020), *Iranian Minister Tests Positive For Coronavirus*, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/en/health/iranian-minister-tests-positive-for-coronavirus/1744545>, Data Accessed: 7 November 2020.
- DUZ, Z. N. (27 February 2020), *High-Ranking Iranian Official Catches Coronavirus*, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/en/health/high-ranking-iranian-official-catches-coronavirus/1746752>, Data Accessed: 3 November 2020.
- EKER, S. (2015), *Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği*, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 31–66.
- EN-NEŞMI, F. (27 Nisan 2020), *Irak Milliyetçisi Şii Milisler İrancı Milislerden Ayrışıyor*, Şarkul Avsat, turkish.aawsat.com//home/article/2255541/irak-milliyetçisi-şii-milisler-irancı-milislerden-ayrışıyor, Erişim Tarihi: 5 Kasım 2020.
- GHADDAR, H. (4 May 2020), *Hezbollah Takes Aim at Lebanon's Central Bank and Telecom Sector*, The Washington Institute, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hezbollah-takes-aim-at-lebanons-central-bank-and-telecom-sector>, Data Accessed: 7 November 2020.
- GÜLER, B. (27 Nisan 2020), *Kovid-19'a Yakalanan İran Meclis Başkanı Ali Laricani Sağlığına Kavuştu*, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kovid-19a-yakalanan-iran-meclis-baskani-ali-laricani-sagligina-kavustu/1819621>, Erişim Tarihi: 12 Kasım 2020.
- HACOHEN, G. (8 January 2020), *Qassem Soleimani's Unique Strategic Significance*. The Kootneeti, <https://thekootneeti.in/2020/01/08/qassem-soleimani-unique-strategic-sig/>, Data Accessed: 13

November 2020.

- HAREL, A. & COHEN G. (12 July 2016), *Hezbollah: Not A Terror Group But A Midsized Army*. Haaretz. <https://www.haaretz.com/st/c/prod/eng/2016/07/lebanon2>, Data Accessed: 14 November 2020.
- Hezbollah–Capabilities and Role In The Middle East, (3 November 2017), South Front Analysis and Intelligence, from <https://southfront.org/hezbollah-capabilities-and-role-in-the-middle-east/>, Data Accessed: 01.12.2020
- Hezbollah Deploys Medics, Hospitals Against Coronavirus in Lebanon. (26 March 2020), The Jerusalem Post, <https://www.jpost.com/Middle-East/Hezbollah-deploys-medics-hospitals-against-coronavirus-in-Lebanon-622373>, Data Accessed: 29 October 2020.
- How Iran Fights The Coronavirus And The U.S.: Sanctioned, Alone, But Still More Efficient, (24 April 2020), Tehran Times, <https://www.tehrantimes.com/news/447126/How-Iran-fights-the-coronavirus-and-the-U-S-Sanctioned-alone>, Data Accessed: 17 November 2020.
- Iranian Vice President Masoumeh Ebtekar Tests Positive For Coronavirus, (14 February 2020), Daily Sabah, <https://www.dailysabah.com/world/mid-east/iranian-vice-president-masoumeh-ebtekar-tests-positive-for-coronavirus>, Data Accessed: 2 November 2020.
- İran’da COVID-19 Vakalarında Artış Nedeniyle Hastanelerde Yer Kalmadı, (30 Eylül 2020), TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/iranda-covid-19-vakalarindaki-artis-nedeniyle-hastanelerde-yer-kalmadi-519775.html>, Erişim Tarihi: 12 Kasım 2020.
- İran İstihbaratının Eski Üyesi Olduğu İddia Edilen Mesut Mevlevi’nin İstanbul’da İnfazına Dair Yeni Detay, (26 Kasım 2019), Independent Türkçe, <https://www.indyturk.com/node/96131/haber/iran-istihbaratının-eski-uyesi-oldugu-iddia-edilen-mesut-mevlevi-nin-istanbul-da>, Erişim Tarihi: 26 Kasım 2020
- KARABULUT, B. & Oğuz, Ş. (2018), Proxy Wars in Ukraine, *The Journal of Defence Sciences*, 17(1), 75-100.
- KRAUSE, K. & MILLIKEN, J. (2009), Introduction: The Challenge of Non-State Armed Groups, *Contemporary Security Policy*, 30(2), 202-220.
- KOSSAIFY, E. (9 September 2020), Hezbollah Allies in Lebanon Must ‘Choose Between Bullets and Ballots’ Arab News, <https://www.arabnews.com/node/1731721/middle-east>, Data Accessed: 21 October 2020.
- KUTBAY, H. & BUZKIRAN, D. (2013), Arap Baharı’nın Türkiye’ye Olan Ekonomik ve Sosyal Etkileri, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(1), 147–167.
- Lebanon Protests: How Whatsapp Tax Anger Revealed A Much Deeper Crisis, (7 November 2020), BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50293636>, Data Accessed: 17 November 2020.
- LEVITT, M. (2015), *Hezbollah: The Global Footprint of Lebanon’s Party of God*, Georgetown University Press.
- LEVITT, M. (September 2014), *Hezbollah’s Syrian Quagmire*, The Washington Institute. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hezbollahs-syrian-quagmire>, Data Accessed: 1 November 2020.
- LIBERATORE, S. (2 May 2017), *Meet The Monkey King: China Unveils 15 Foot Tall Fighting “Megabot” To Take On The US And Japan*, Mail Online, <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-4463190/China-s-Monkey-King-robot-Japan.html>, Data Accessed: 7 November 2020.
- Lübnan Hükümet Kurdu, (24 Ocak 2020), Voltaire İletişim Ağı. <https://www.voltairenet.org/article209019.html>, Erişim Tarihi: 27 Ekim 2020.
- LINDER, C. (7 May 2020), *Russia Says It’s On The Brink Of Robot Warfare*. Popular Mechanics,

- <https://www.popularmechanics.com/technology/robots/a32257009/russia-robot-warfare/>, Data Accessed: 1 November 2020.
- Lübnan'da Hükümet İstifa Etti, (10 Ağustos 2020), DW Türkçe, <https://www.dw.com/tr/lübnanda-hükümet-istifa-etti/a-54514227>, Erişim Tarihi: 25 Ekim 2020.
- Mossad'ın Sitesi DEBKA'dan Şok İddia! (25 Eylül 2006), Haber Türk. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1168-mossadin-sitesi-debkadan-sok-iddia>, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2020.
- MROUE, B. (14 April 2020), IMF Projects Lebanon's Economy Will Shrink 12% in 2020. *AP News*. <https://apnews.com/article/34c7df183f284f00966d1aacdbce9f22>, Data Accessed: 28 October 2020.
- MUMFORD, A. (2013), *Proxy Warfare: War and Conflict in the Modern World*. Polity Press.
- NACİ, M. (4 Şubat 2020), *Irak'ın Yeni Başbakanını Lübnan Hizbullahı Mı Belirliyor?* Şarkul Avsat. <https://turkish.aawsat.com//home/article/2114936/irakin-yeni-basbakanini-lubnan-hizbullahi-mi-belirliyor>, Erişim Tarihi: 13 Kasım 2020.
- ÖZCAN, Y. (2 Eylül 2020), *Macron, Hizbullah Lideriyle Yaptığı Görüşmeyi Haberleştiren Gazeteciyi Azarladi*, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/macron-hizbullah-lideriyle-yaptigi-gorusmeyi-haberlestiren-gazeteciyi-azarladi/1961321>, Erişim Tarihi: 5 Kasım 2020.
- ÖZHAN, T. (8 Mart 2010), *Irak'ta Vekalet ve Sefalet Savaşları*. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, <https://www.setav.org/irakta-vekalet-ve-sefalet-savaslari/>, Erişim Tarihi: 3 Kasım 2020.
- Patlama Sonrası Yıkıma Uğrayan Beyrut Limanı'yla İlgili Bilinmesi Gerekenler, (5 Ağustos 2020), Sputnik Türkiye, <https://tr.sputniknews.com/ortadoğu/202008051042592430-patlamayla-yikima-ugrayan-beyrut-limaniyla-ilgili-bilinmesi-gerekenler/>, Erişim Tarihi: 15 Ekim 2020.
- PETZINGER, S. & HARARY D. (17 February 2020), *Hezbollah's Failure to Stop the New Lebanon*. The National Interest, <https://nationalinterest.org/blog/middle-east-watch/hezbollah's-failure-stop-new-lebanon-124071>, Data Accessed: 6 November 2020.
- Rocky 4'ten İpuçları! Rocky, Ivan'ı Yumrukladı, Robot Sico'yu "Makasladı." (7 Eylül 2020), CHIP Online, https://www.chip.com.tr/haber/rocky-4-ipuclari-rocky-ivani-yumrukladı-robot-sico-i_90296.html, Erişim Tarihi: 30 Ekim 2020.
- Russia Launches Life-Sized Robot into Space, (22 August 2019), BBC News, <https://www.bbc.com/news/world-europe-49431507>, Data Accessed: 1 November 2020.
- Secret Facility at Hizballah's Beirut Hospital Cares for Iranian High-ups down with Corona, (7 March 2020), DebkaFile. <https://www.debka.com/secret-facility-at-hizballahs-beirut-hospital-cares-for-iranian-high-ups-down-with-corona/>, Data Accessed: 8 November 2020.
- SINDI, S. F. (15 Ağustos 2020), *İran için Ortadoğu'da Çember Daralıyor*, Independent Türkçe. www.indyturk.com/node/227181/türkiyeden-sesler/iran-için-ortadoğu'da-çember-daralıyor, Erişim Tarihi: 10 Kasım 2020.
- SUCIU, P. (4 August 2020), *Russia to Hold Firing Tests of Its Combat Robot*, The National Interest. <https://nationalinterest.org/blog/buzz/russia-hold-firing-tests-its-combat-robot-166189>, Data Accessed: 30 November 2020.
- TABATABAI, A. M. & CLARKE, C. P. (16 October 2019), *Iran's Proxies Are More Powerful Than Ever*, Foreign Policy, <https://foreignpolicy.com/2019/10/16/irans-proxieshezbollah-houthis-trump-maximum-pressure/>, Data Accessed: 30 November 2020.
- UTLEY, L. (10 October 2018), *Has the 1988 Economist Magazine Prediction Come True?*, Bitcoin UK. <https://bitcoin.co.uk/1988-economist-magazine-prediction-come-true/>, Data Accessed: 20 November 2020.
- WALLACH, P. & MYERS, J. (31 March 2020), *The Federal Government's Coronavirus Response –*

- Public Health Timeline, Brooking Institute, <https://www.brookings.edu/research/the-federal-governments-coronavirus-actions-and-failures-timeline-and-themes/>, Data Accessed: 18 November 2020.
- WEHNER, M. (5 August 2017), *This is America's Giant Fighting Robot That Will Take On Japan And China*, BGR, <https://bgr.com/2017/08/05/eagle-prime-robot-fight-japan-china/>, Data Accessed: 8 November 2020.
- WHO Coronavirus Disease Dashboard, (2020), World Health Organization. <https://covid19.who.int/>, Data Accessed: 15 November 2020.
- WHO Director-General's Opening Remarks At The Media Briefing On COVID-19, (11 March 2020), World Health Organization, <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>, Data Accessed: 20 November 2020.
- World Economic Outlook, (3 December 2020), <https://www.imf.org/en/Publications/WEO#:~:text=World Economic Outlook%2C April 2020%3A The Great Lockdown&text=In a baseline scenario--,normalizes%2C helped by policy support>, Data Accessed: 15 December 2020.
- Yeni Terminator'den Yeni Kareler, (10 Nisan 2019), CHIP Online. https://www.chip.com.tr/haber/yeni-terminatorden-yeni-kareler_81678.html, Erişim Tarihi: 1 Aralık 2020.
- YETKİN, M. (28 Kasım 2019), *İstanbul'da Öldürülen İranlı Ajan Ve İran'daki Protestolar*. Yetkin Report. <https://yetkinreport.com/2019/11/28/istanbulda-oldurulen-iranli-ajan-ve-irandaki-protestolar/>, Erişim Tarihi: 1 Kasım 2020.